

DOÇ. DR. CEZMİ ERASLAN

I. Dünya Savaşı esnasında 16 Şubat 1916 tarihinde Rus işgaline düşen Erzurum, iki yıldan biraz fazla süren esaret günlerinden sonra Kâzım Karabekir'in kumandasındaki I. Kafkas Kolordusu'nun baskın tarzındaki keşif hareketleri ile kurtarılmıştır. Erzurum, Anadolu'nun düşman işgalinden kurtuluşunun, perde gerisindeki unsurları bakımından neredeyse aynı özellikleri gösteren bir prototipidir.

Türk Millî Mücadelesi genel olarak savaş sahasında karşımıza çıkarılan Yunanistan'a karşı yapıldığı gibi Erzurum'da da Ermeni çetelerine karşı yapılmıştır. Ancak konuya bu şekilde yaklaşmak olayın gerçek boyutları ile değerlendirilememesi, öneminin küçümsenmesi demektir. Türk Millî Mücadelesi doğrudan Yunanistan'a, dolaylı olarak İngiltere ve Fransa gibi İtilâf Devletleri'ne karşı başarılı olduğu gibi Erzurum'da Rus ve İngiliz yardımı ile karşımıza çıkarılan Ermeniler'e karşı başarılıydı. Bu yazıda kurtarma harekâtını kısaca izah ettikten sonra Rus ve İngiliz desteğinin ne ölçüde işin içerisinde olduğunu ortaya koymaya çalışacağız.

a- Erzurum'un Kurtuluşu:

İtilâf Devletleri'nin memleketimizi doğudan ve güneyden işgale başladıkları günlerde onların keşif ve öncü birlikleri vazifesine soyunan Ermeni gönüllüleri Ruslar'ın kontrolündeki Erzurum'da da fırsat buldukça Türkler'e karşı kanun dışı, insanlık dışı eylemlere girişmekteydiler.

Ancak 18 Aralık 1917'de imzalanan Erzincan Mütarekesi ile Ruslar'ın savaş dışı kalması rolleri değiştirdi. Rus orduları geri çekilmeye başladığında cepheyi, yeni oluşturulan düzenli Ermeni birliklerine bırakmışlardır. Ruslar bu oluşumda etkin rol oynamışlardır. Yetmişmiş Ermeni askerinin bulunmadığı birliklerde danışman öğretmen durumunda Rus subayları yer almıştır.¹ Uzun süre kalmayı hedefleyerek yıkdıkları ağır silâhlan, cephane ve erzakı Ermeniler'e bırakmışlardı. Amerika ve İngiltere'den para ve silâh yardımı alıp Gürcüler'le birleşerek devlet kurmaya çabalayan Ermeniler 2 bir yandan da Türk kıyımına hız vermişlerdi. İşte bu esnada Osmanlı Devleti Başkomutanlık Vekâleti 30 Ocak 1918 tarihli bir emirle Ruslarla çatışmamak kaydıyla temasın sürdürülmesini ve Müslüman Türk halkının Ermeniler'ce katledilmesinin önüne geçilmesini III. Ordu Komutanlığından istedi. 3 Ancak III. Ordu düşmandan önce ağır tabiat şartları ve açlıkla mücadele etmek mecburiyetinde idi. Öyle ki, birliklerini zorlukla beslemekte, top koşum ve araba hayvanlarının bir kısmını da geriye göndermekteydi. III. Ordu Komutanı Vehip Paşa 22 Ocak'tan itibaren mektup diplomasisi başlatarak Ermeniler'in Türkler'e yönelik, zulmünün önlenmesi için, Rus-Kafkas Ordu Komutanı General Odişelitze ve General Projevalski'ye müracaat etmiş, ancak olumlu bir netice alamamıştı. Ruslar Ermeniler'i kontrol edemiyorlardı.⁴ Genelkurmay'dan aldığı emirle 12 Şubat'ta ileri harekâta geçen Vehip Paşa öncelikle Erzincan'a yöneldi. Birinci Kafkas Kolordusu 13 Şubat 1918'de Rus ve Ermeni direnişini kırarak aynı gün şehre girdi. Şehirde ele geçirilen bol miktardaki yiyecek ve cephane ileri harekât için kullanıldı. Türk ordusunun ileri harekâtı karşısında durmadan geriye çekilen Ermeniler boşalttıkları yerlerin Müslüman ahalisini öldürüyorlardı. Başkomutanlık Vekâleti ileri harekâtın hızlandırılarak katliamın önlenmesi için III. Ordu Komutanı'nı sıkıştırırken, ağır kış şartlarında ulaştırma, erzak ve cephane sıkıntısı, Vehip Paşa'nın elini kolunu bağlamaktaydı. Bu şartların zorlaması ile Erzincan'dan sonra süratle

Erzurum'a yürümek isteyen I. Kafkas Kolordusu Komutanı Kâzım Karabekir'i de engellemeye çalıştı. Ancak ilerlediği her mesafede Ermeni zulmünün müşahhas örneklerini gören Kâzım Karabekir, olay mahallinden yaklaşık 120 km. uzakta, ileri harekâta devam ederek Suşehri'ndeki karargâhından harekâtı idare eden Vehip Paşa'nın takviye beklentisi yolundaki direktiflerine mukabil inisiyatifini kullanmıştır.

Aslında III. Ordu'nun bir birliğin komutanı olması hasebiyle Karabekir de hemen aynı şartlardan muzdariptir. Nitekim harekâta üç önemli unsur olarak askere iaşe temininde zorlandığını, ağır kış şartlarının engellemesiyle karşılaştığını ve Rus işgalinde görünen ancak Ermeniler'in inisiyatifinde olan yerlerdeki katliamı engellemeye çalıştığını belirtecektir.⁵

Keşif tarzı hareketlerle 6 Mart'ta Mamahatun'a gelen Karabekir, 7 Mart'ta, Erzurum'daki Ermeni reislerine gönderdiği bir mektupla Ruslarla anlaşma yapıldığını, Türk ordusunun boşaltılan yerlere gireceğini, "Erzurum'da medeniyet ve insaniyete tamamen aykırı harekâtı icradan (katliamdan) vazgeçerek 9 Mart'a kadar şehri boşaltmalarını"⁶ istemiştir. Aksi halde dökülecek kanların mesulü olacaklarını ifade etmiştir.

Bu esnada Ermeni güçlerinin 3400 piyade, 400 süvari, 8 dağ topu ve Ruslar'ın kullandığı 16 toptan ibaret olduğuna işaret edelim.⁷ Karabekir'in I. Kafkas Kolordusu'nda ise toplam 5000 piyade, 45 makineli tüfek ve 26 dağ topu savunma blokunu, şehrin tabyalarının önünde yaptıklarını görmesi idi. Baskın mahiyetli bir taarruzla şehir kurtarılabilirdi.

11 Mart sabahı başlayan taarruzla Ermeniler'i geri çekilmeye zorlayan kuvvetlerimiz Ilıca'yı kurtarmışlar ve ilerlemeye devam ederek müstahkem mevkiilerin 300 metre önündeki tel örgülere ulaşmışlardı. I. Kafkas Kolordusu'nun merkez kuvvetleri gece çatışmaları ile tel örgülere sokularak ilerlemişler. Sabah saat 02.30'da başlayan son hücumla tabyalar ele geçirilmiş, şafak vakti 04.30'da 29. Kafkas Alayı'nın öncüleri İstanbul Kapısı'ndan, Halit Bey Müfrezesi Harput Kapısı'ndan şehre girmişlerdir. 8 Şehrin içindeki ufak çaplı direnişin kırılmasından sonra süvari birlikleri, Hasankale istikâmetinde Ermeni takibine çıkarılmıştır. Kâzım Karabekir aynı gün karargâhı ile şehre gelip idarî düzenlemeyi yaparak halkın yaralarını sarmaya çalışmıştır.

Kurtarma harekâtında, Türk birlikleri, 2 subay, 12 er şehit, 1 subay, 100 er kadar yaralı verirken, Ermeniler'in sayılabilen kayıpları 500 civarında olmuştur. Ancak, bu aşamada asıl zayıyatı, Ermeniler'in ev ve depoları yakıp, silâhsız insanları katletmelerinden dolayı Erzurum halkı vermiştir. Sadece şehir merkezindeki öldürülen insan sayısı 1078'dir.

6 Mayıs 1918'de, yani yaklaşık iki ay sonra Erzurum'a gelen Ahmed Refik (Altınay) gördüğü manzarayı "yangın yerindeyim. Bu tarihi belde sanki bir harabe. Sokaklar, binalar, camiler ve medreseler büsbütün harap" ifadeleri ile gözler Önüne sererken, "şehrin üzerinden müthiş bir kan ve ateş tufanı geçmiştir. Erzurum hiçbir zaman böyle büyük bir acı görmemişti"⁹ diyerek yıkımın boyutunu da ortaya koyuyor.

b- Rus Faktörü

Ruslar savaş sırasındaki Anadolu paylaşımalarında Trabzon, Erzurum, Bitlis ve Van vilâyetlerini kendilerine almışlardı. Ruslar Erzurum'u işgal edince buraya dekovil hattı getirdikleri gibi otomobil yolları da yapmışlardı. Rus ve Kossak göçmenlerini getirip yerleştirmek için projeler geliştirmişlerdi. Erzurum'u âdeta bir hareket üssü halinde kullanan

Ruslar, şehre pek çok mal yığmışlardı. Ayrıca Rus subaylarını aileleri ile birlikte Erzurum'a getirmişler, eğlence ihtiyaçlarını gidermek için tiyatrolar, sinemalar inşa etmişlerdir.¹⁰ Nitekim çekilmek zorunda kaldıklarında da bunları Türkler'e en zor şartlarda bırakmak için ellerinden geleni yaptılar.

Ruslar'ın Ermeniler'e desteğini en açık şekilde bir Rus'un ağzından dinlemek mümkündür. Rus Ordusu Erzurum'dan çekilirken topçu alayı gitmiş, ancak Ermeniler'in toplardan yararlanmasını sağlamak üzere 40 Rus subayı kalmıştı. Bu grubun kumandanı Yarbay Twerdo-Khlebofun ifadesiyle "Kumanda heyeti kamilen Rus olup efradı Ermeni idi. Kumanda heyeti gibi esas karargâh kadrosu da kamilen Rus olan bu kıtaatı hiç kimse Ermeni farz edemez. İşte bu kıtaat daima Rus ismini taşıdı. Biz daima Rus ordusu topçusunda hizmet verdik ve Rus veznesinden maaş aldık. Rus kumandanların emri altında bulunduk. Alayda Rus papazıyla Rus kilisesi var, Ermeni kilisesi yoktu."¹¹ Yine Khlebof, Ermeniler'in ellerindeki eşya, silâh ve cephanenin "muvakkaten, lüzumu anında iade etmeleri şartıyla" verilmiş olduğunu Rus Genelkurmayı'ndan müteaddit defalar işittiğini ifade etmektedir.

Rus ordusunu çekilmesinden sonra, disiplinsiz bir yığın haline gelen Ermeni askerleri emir dinlemiyor, yağma, gasp yapıp kaçıyorlardı. Bu durumdan rahatsız olan Rus subayları toplanıp komutanları Odişelidze'ye giderek müstahkem mevkidен ayrılmak istediklerini, Ermeniler'in zulmüne engel olamadıkları gibi çeteciler yüzünden ünlerinin lekelenmesinden çekindiklerini" bildirmişlerdi. Komutandan "Bütün subayların yerlerinden ayrılmamaları, kimsenin haksız yere ölmeyeceği, adlarının lekelenmeyeceği" teminatını almışlardır. Netice itibarıyla "ancak Rus kumandanlarının emri ve yalnız Rusya'nın menfaati maksadıyla Erzurum'da kaldıklarını" 12 iddia etmişlerdir. Aslında Ruslar, Türk ordusunun ağır kış şartlarında hücumunu beklemiyorlardı. Dolayısıyla, barış imzalanana kadar subayları Erzurum'da kalacak, sonra götürebildikleri silâh ve mühimmatı götürecekler, kalanını tahrip edeceklerdi. K. Karabekir'in baskın tarzı ileri harekâtı plânlarını altüst etmişti. 26 Şubat'ta asayiş ve emniyeti sağlamak amacıyla sıkıyönetim ilân edip ve Divan-ı Harp kuran Erzurum Müstahkem Mevki Komutanı Miralay Morel'in karargâhının da çoğunluğu Rus subaylarından oluşuyordu. Ancak O, asker, sivil kimsenin şehirden çıkmasına izin vermediği gibi artan baskı "İdare-i Örfiye ve Divan-ı Harb" in Ermeni eşkıyası için değil, Rus zabitleri" ve Türk halkı için kurulduğunu göstermiştir. 13

2 Mart'ta Ermeni Milli Meclisi'nden gönderilen eski çeteci Andranik'in gelişinden sonra Türkler'e yönelik münferit ve toplu öldürme olaylarının biraz daha gizli yapılmaya başladığı dikkat çekmektedir. Türk ileri harekâtı başladığında "iki gün daha dayanıp mümkün olan tahribatı yaptıktan sonra şehrin tahliye edilmesi" emrini veren Andranik, Ermeni askerlerin düzenli olarak cepheye gönderilememesinden yakınmaktaydı. 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk Barışının imzalanması üzerine Ermeniler çekilmeden olabildiğince yıkım yapmayı kararlaştırmışlardı. 11 Mart itibarıyla şehirde yangınlar çıkaran Ermeni milisler ihtiyar ve hastalar da dahil yakaladıkları Türkler'i toplayıp bilinmeyen yerlere götürmüşlerdir. Rus subayları "balta sesleri, kırılan kapı gürültüleri üzerine ne olduğunu sorduklarında, şimendifer hattında karları temizleyecek amele topladıkları" nı¹⁴ iddia etmişlerdi. Ancak kurtuluştan sonra bulunan toplu mezarlar durumu açıkça ortaya koymaktadır. 12 Mart sabahı subaylar cepheye iken çekilmeye başlayan Ermeniler kaçarken bile civarda gördükleri hayvanları sürüp götürmeye, silâhsız insanları öldürmeye devam ettiler. Bütün

bunları bir manada cephedeki Rus subaylarının onlara sağladıkları zamanda gerçekleştirdiler.

c- İngiliz Faktörü

Kafkasya'nın stratejik ve ekonomik öneminin farkında olan İngiltere'nin bölgede varlığını sağlam bir şekilde yerleştirmek için askerî ve siyasî faaliyetlerde bulunduğunu biliyoruz. Bu çerçevede Binbaşı G. M. Goldsmith'in Erzurum'daki faaliyetleri dikkat çekici bir mahiyet arz etmektedir.

24 Kasım 1917'de Kuzey Kafkasya'daki askerî merkezde, Yarbay G. F. Gracey'e askerî danışman olarak vazifelendirilen Goldsmith, "düzenli Kürt ve Türkiye-Ermenisi(?) güçlerin isyan hazırlanması ve Diyarbakır-Musul arasındaki Türk iletişim hatlarının imhası işinde çalışacaktır." 15 Goldsmith'in özel görevlerinden birisi de "askerî merkezin bulunduğu, Tiflis, Bağdad ve Savaş Bakanlığı arasında hızlı bir haberleşme zinciri oluşturmaktır". '6 Tiflis'deki merkezin emriyle 27 Şubat'da Erzurum'a giden Binbaşı Goldsmith Erzurum'daki 4 günlük çalışması neticesinde Sarıkamış-Erzurum demiryolunu tamir ederek, günde 20 tren işler hale getirdiğini bildirmektedir. Dr. Zavrieffin yardımıyla 4000 Ermeni kadın ve çocuğunu Erzurum'dan uzaklaştırmıştır.⁷ Goldsmith Londra'da kendisine verilip yanında Erzurum'a getirdiği üç adet yangın bombası ile 10000 araba lastiği bulunan üç depoyu imha ettiğini, lastiklerden 2000 kadarını muhafaza edip Sarıkamış'a götürdüğünü rapor etmektedir. Goldsmith ve ekibinin bunlardan başka faaliyetleri de olmuştur.

Goldsmith Tercüman Yüzbaşı Nash'ın, hastalığına rağmen görevini yapmada gösterdiği gayreti takdir ediyordu. Ekibinde F. G. Price ve Şoför Hopson'un bilhassa Ilıca Savaşı'nda Rus ve Ermeni askerlerine güven vermek ve cesaretlendirmek hususunda gösterdikleri cesareti kutlayan Binbaşı Goldsmith, her iki şahsın da Kafkas Hükümeti'nce hizmetlerinden dolayı, 1. derece St. George madalyası ile ödüllendirildiğini bildirmektedir. "

Bu faaliyetlerin de yardımı ile Erzurum'un beklenenden 10 gün daha fazla dayandığını iddia eden Goldsmith, Andranik ile yaptığı durum değerlendirmesinde hemen Gümrü'ye gidip takviye kuvveti gönderilmesi, ekmek ve yiyecek temininin çabuklaştırılması gerektiğini görmüştür. Erzurum'u Ermeni kontrolünde tutmayı, ana vazife olarak benimsediği anlaşılan İngiliz ajan, 12 Mart'ta Gümrü'ye geldiğinde Erzurum'un "1000 Türk ve 4000 Kürt" tarafından ele geçirildiğini öğrenmiştir. Rus topçu birliğinin "haince" düşmana teslim olduğundan şüphe etmeyen Goldsmith, Rus subayların silâh ve cephaneyi imha etmediklerini, 397 silah ve büyük miktarda cephanenin Türkler'in eline geçtiğini kaydediyor. 19 Anlaşıldığı kadarıyla İngilizler, Ruslar'ı üzerlerine düşene yapmamakla suçlamaktadır. Halbuki onların çabaları sırasında Ermeniler, insanlık dışı uygulamaları yapıp kaçacak zaman bulabilmişlerdi. Demek ki daha büyük bir yıkım hedefliyordular.

Netice itibarıyla Erzurum'un kurtuluşu olayı Türkiye'nin kurtuluşunun küçük çaplı bir örneği olarak ortaya çıkmaktadır. İngiliz ve Rus yardımı Ermeniler'in yıkımını en üst düzeye çıkarabilmek için kullanılmıştır. Kurtuluş Savaşımız'da da İtilâf Devletleri Yunanlılar'ı, silâh, cephane vesair bakımlardan desteklemiş, onlar da geçtikleri her yeri yakıp yıkarak çekilmişlerdir. Türkiye üzerinde oynanan oyunlar ve çıkar çatışmaları devam ettiği müddetçe bu ve benzeri çıkar ilişkileri ve dayanışmasının da devam etmesi tabii görünmektedir.